
УДК 049.32/811.'367.622

МОНУМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ НА НИВІ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -ИНА

Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина): Монографія. — Запоріжжя-Ялта-Київ: Ліпс, 2009. — 250с.

Осмилення багатьох процесів, що відбуваються в мові, прогнозування напрямків її розвитку неможливе без глибокого усвідомлення «принципів системного устрою мовних елементів, загального взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ у рамках цілісної системи, яка розвивається, але при цьому неодмінно зберігає результати процесів попередніх епох» (с. 5). Оцінка тих чи тих мовних явищ, пошук причин відповідних мовних змін, виявлення особливостей та основних тенденцій розвитку словотвірної системи мови належить до актуальних завдань сучасної лінгвістики. Доцільність рецензованої наукової розвідки не викликає жодних сумнівів. Її поява є закономірним явищем у розбудові української лінгвістичної думки.

До поглибленого вивчення окремих фрагментів словотвірної системи українські мовознавці почали звертатися порівняно недавно. У цій царині залишається ще багато не розв'язаних питань, частина з яких розглядається принагідно, без урахування відповідної специфіки, потребує детальнішого аналізу, чіткішого узагальнення, а відтак — подальшого дослідження. У зв'язку з цим викликають неабиякий інтерес проблеми історичного словотворення, вирішення яких «зобов'язує лінгвістів з'ясувати, у якому зв'язку перебували словотвірні категорії та підкатегорії на різних синхронних зрізах, як суміщалися ланки словотвірної системи в певний період її розвитку, яким був зв'язок тих явищ, що розвиваються і змінюються» (Там само).

© Ж.В. КОЛОЇЗ, 2009

З-поміж багатьох аспектів вивчення історичного словотвору досить перспективним залишається дослідження історії словотворення українського іменника, відповідних лексико-словотвірних типів, їхніх семантичних особливостей, взаємодії у процесі функціонування, диференційних ознак, способів продукування, кодифікації і т. ін.

Запропонована праця є однією з успішних спроб систематизації іменників із суфіксом **-ина** на основі семантичного критерію, коли історія словотвірних типів розглядається крізь призму їхніх складників — лексико-словотвірних груп, які виокремлюються внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики. Слід зауважити, що такий підхід до систематизації фактичного матеріалу апробовано авторами в попередній їхній розвідці, де предметом їхнього зацікавлення стали іменники з суфіксом **-иця**.

Проведені дослідження маніфестують специфіку означених лексико-словотвірних груп, обґрунтовують системність у творенні та функціонуванні іменної лексики відповідних тематичних розрядів і водночас сприяють виявленню загальних системних закономірностей. Адже, як справедливо зазначають учені, «узагальнений опис динаміки афіксальної дериваційної системи українського іменника можливий лише за умови попереднього опрацювання історії окремих формантів з дотриманням єдиних принципів аналізу мовних фактів» (Там само).

Монографія вирізняється чітко продуманою та логічно вибудованою структурою: складається з трьох взаємопов'язаних розділів, де кожен наступний є своєрідним увиразненням, конкретизацією попереднього, демонструє специфічні «місточки» між різними хронологічними зрізами.

Цілком закономірно, що дослідження фактичного матеріалу (іменників із суфіксом **-ина**) починається з установлення генези відповідного форманта та з'ясування його функцій у праслов'янській мові (Розділ 1. **Походження форманта та його функції в праслов'янській мові**).

Праслов'янський суфікс **-ina** репрезентовано як такий, що належить до балто-слов'янських інновацій, як результат злиття двох індоєвропейських формантів **-einā** та **-inā** (с. 7). Причому автори звертають увагу на те, що у праслов'янській мові цей формант вирізнявся досить високою продуктивністю, мав велику територіальну поширеність, здатність сполучатися з широким колом іменних, рідше — дієслівних основ, а також творити похідні з різними типами словотвірних значень: абстрактні й генетично пов'язані з ними збірні чи конкретні іменники, що належать до сфери конотативного словотворення (Там само).

Дібраний фактичний матеріал, представлений іменниками з формантом **-ina**, систематизовано відповідно до морфологічного вираження дериваційної бази. Це дало змогу виокремити три основні розряди похідних одиниць, кваліфікованих як: 1) *відприкметникові*

(с. 8–11); 2) *віддієслівні*, або *девербативи* (с. 11–13); 3) *відіменникові* (с. 13–22). Четвертий (*відчислівникові*) та п'ятий (*відприслівникові*), зазначено в монографії, представлені лише поодинокими ілюстраціями, як-от: «Кілька іменників утворено від порядкових або кількісних **числівників**: *desętina «десятина, десята частина»; *osmina «восьма частина» від *osmь «восьмий»; *četvęrtina «четверта частина від цілого» (*četvęrtь); **d(ь)vina* «близнюк, єдинокотрий брат; дві смужки землі поряд». Дериват *орасіна «весло» — **відприслівниково** походження, пор. *оракь, *оракo «назад, навпаки, у зворотному напрямі», оскільки веслом гребли у напрямі, протилежному напрямові руху» (с. 22). У межах трьох основних розрядів маніфестовано похідні з кількісно різними типами словотвірних значень. Так, скажімо, у відприкметниковому словотворенні суфікс **-ina** досить активно використовувався при продукуванні *абстрактів* — назв *властивостей і якостей*, які часто зазнавали конкретизації (*bělina «білизна», *blizina «близькість», *dalina «далечинь», *krivina «кривизна», *moldina «молодість» і т. ін.). Серед девербативів найбільш поширені *назви результатів дії*. Причому чимало утворень мали значення *локативності, інструментальності, речовинності* тощо (*batina «удар, палиця», *drobina «шматок, крихта», *obmetina «залишки чогось, що зміталось» і т. ін.). Найширше представлені в монографії реконструйовані *відіменникові* деривати: з-поміж усього розмаїття заслуговують на увагу *назви осіб із семантикою сукупності або сингулятивності* (*družina «дружина, загін, товариство», *rodina «люди, які належать до одного роду»); *назви тварин* (*zvęrina «звірина; м'ясо диких звірів, дичина», *goveđina «велика рогата худоба»); *назви рослин* (*bredina «верба», *kalina «калина»); *назви речовин, матеріалів* за їхнім зв'язком із представниками фауни чи флори (*ęrečbina «горобина», *avorina «яворове дерево») і т. ін.

Осмислення окресленого матеріалу дало змогу авторам зробити відповідний висновок: «Загальна увиразнювальна семантика, притаманна цьому суфіксові, спричинила конкретизацію значення відприкметникових іменників з абстрактним значенням та віддієслівних дериватів зі значенням результатів дії, а значить — і появу дериватів із широкою гамою лексико-словотвірних значень. У відіменниковому словотворенні сприяло цьому процесові й посилення сем сукупності, одиничності, аугментативності, пейоративності тощо у твірних основах, а відтак — і подальшого набуття суфіксом властивості творити нові слова зі згаданою семантикою» (с. 22).

Такі нові слова активно продукуються вже в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст., чому, власне, і присвячено другий розділ рецензованої монографічної праці (Розділ 2. **Лексико-словотвірні типи іменників на -ина в давній руськоукраїнській мові XI–XIII століть**). Як і в попередньому розділі, систематизація фактичного матеріалу здійснюється на основі морфологічного вираження дериваційної бази. Щоправда, означений період не представлений

відприслівниковими похідними. Як і в праслов'янський період, відчислівникові утворення є кількісно обмеженою групою. Попри те, що деякі з них мають співзвучну матеріальну форму вираження з одиницями праслов'янської доби, вони відрізняються від останніх своїм значенням, демонструють семантичні модифікації у напрямку до розширення. Наприклад: *деса̀тина* — «назва податків, поборів»; *осмина* — «міра сипучих тіл, яка дорівнює восьмій частині кадї — виду посуду» і т. ін. (с. 38).

З-поміж відприкметникових іменників із суфіксом -ина в давній руськоукраїнській мові представлені (хоч лише й поодинокими прикладами) апелятивні назви осіб (*старшина* «утворений від суперлатива *старшии*» *богатинь* «багатій»), а також деякі особові імена, утворені додаванням суфікса -ина до давньоруськоукраїнських усічених двоосновних імен: *Бѣлына* (с. 23). Кількісно обмеженою, за спостереженнями авторів, є група іменників на позначення рослинного та тваринного світу. В обстежених пам'ятках ними не виявлено відприкметникових назв рослин на -ина, однак у цей період, зауважують науковці, функціонувала праслов'янська назва *крушина*, «яка, певне, втратила мотивацію прикметником» (с. 24).

Грунтовний аналіз іменникових деад'єктивів уможливив виокремлення різних груп найменувань, зокрема місцин (*глоубина*, *мѣлина*, *цѣлина*), м'яса тварини (*бобровина*, *давлена*, *медвѣжина*), тканин (*толстина*, *пестрина*, *брачина*). Не залишаються поза увагою дослідників і інші конкретні іменники, які не становлять кількісно великих груп: серед них засвідчені поодинокі, семантично досить далекі одне від одного слова, що іменують інструмент, напій, волосся за кольоровою ознакою, святкове застілля в складчину, податки, спадки (с. 25).

На окрему увагу заслуговують іменники із суфіксом -ина з абстрактним значенням: це і найменування стану в суспільстві, що характеризується відсутністю усобиць, воєнних дій між державами чи князівствами всередині країни (*тишина*), і назви параметричних ознак (*глоубина*, *ширина*), і назви загальної абстрактної ознаки (*истина*) і т. ін. (с. 25 – 26).

За спостереженнями авторів монографічної праці, давньоруськоукраїнська мова вирізняється кількісно обмеженою групою відповідних віддієслівних утворень: так, скажімо, ними виявлено лише одну назву особи (*болѣдина* «хворий» від цсл. *болѣдовати* «страждати») (с. 26). З-поміж найменувань конкретних предметів виокремлюються також назви елементів рельєфу (*пучина*, *распалина*), назви елементів зачіски (*заплетина*), назви хворобливого відчуття в зубах і яснах (*оскомина*, *кроучина* «холера») і т. ін. (с. 26 – 27).

Щодо відіменникових похідних одиниць, то, варто зауважити, їм притаманна ширша семантична розгалуженість. У цю групу дослідники об'єднали: назви осіб (*купчина*, *дѣтина*, *дружина*), назви представників фауни (*гадина*, *скотина*, *звѣрина*), назви кущів і дерев (*купина*, *маслина*, *осина*), збірні назви рослин (*ягодина*, *лозина*),

назви продуктів, які одержують від тварин (*конина, кобылина, медведина*), назви приміщень (*храмина, хлѣвина*), назви поверхонь, місцевостей (*краина, Украина, долина, паствина*) і т. ін. (с. 27–38). Кожен із лексико-словотвірних типів демонструє не тільки ілюстративне, але й джерельне розмаїття, подекуди, крім семантичних, маніфестує ще й етимологічні коментарі. Усе це дає підстави стверджувати, що авторська позиція вибудовується на міцному науковому підґрунті й слугує тим наріжним каменем, який сприяє осмисленню динаміки лексико-словотвірних типів на **-ина** в староукраїнській та новій українській мові, про що йдеться у третьому розділі рецензованої монографії (Розділ 3. **Динаміка лексико-словотвірних типів на -ина в староукраїнській та новій українській мові**).

У межах третього розділу формально можна спостерігати дві складові частини: одна з них передбачає систематизацію фактичного матеріалу відповідно до найменування реалій живої/неживої природи та виокремлення груп А і В (А. *Номен живої природи*; Б. *Номен неживої природи*); інша — охоплює аналіз іменників групи Б, тобто номенів неживої природи, залежно від їхніх словотвірних значень (1. *Іменники з мутаційними словотвірними значеннями*; 2. *Іменники з модифікаційними словотвірними значеннями*; 3. *Іменники з транспозитивними словотвірними значеннями*).

Номен живої природи репрезентовані трьома групами: назвами осіб, тварин, рослин, кожна з яких демонструє систематизацію іменникових похідних за попередньо апробованою схемою: в основу диференціації покладено знову ж таки морфологічне вираження дериваційної бази. Так, наприклад, з-поміж назв осіб автори виокремлюють *відприкметникові, віддієслівні, відіменникові* утворення. Подано ілюстрацію, яку кваліфіковано як відзайменниковий іменник (своїна «родичі, рідня») (с. 53). Згідно з позицією науковців, цей період характеризується появою назв осіб чоловічого, жіночого і спільного роду, що продукуються переважно від первинних прикметників за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*худина, куцина, гардовина, білявина*) (с. 40); появою віддієслівних (нехай і поодиноких!) особових власних назв (*Бажина, Кръстина, Любина, Журина*) (с. 41). До того ж у середньоукраїнській та новій українській мові суфікс **-ина** набув значного розвитку у відіменниковому творенні найменувань осіб (с. 41 – 45). У коло зацікавлення науковців потрапляють іменники на позначення жіночої статі (с. 46), здебільшого власні імена, як-от: *Авдина, Марусина, Лепестина, Пестина, Соломина, Секлетина, Юлина, Марина, Аннина, Харитина* тощо (с. 47 – 52).

Назви тварин репрезентовані лише відприкметниковими (наприклад, зі значенням сукупності: *дробина* «дрібна худоба; птаство; домашня птиця», *стаднина* «худоба, скотина», *живина* «звірі, птахи» та ін. (с. 53–54) та відіменниковими похідними (наприклад, із модифікаційним словотвірним значенням жіночої статі: *волкіна* «вовчиця», *зозулина, гадина* (с. 55).

Кількісно строкатішу групу (у порівнянні з назвами тварин) становлять назви рослин, представлені відприкметниковими, віддієслівними та відіменниковими дериватами (с. 58–78). Акцентовано на тому, що в «пам'ятках середньої та нової української мови досить часто спостерігаємо структури, утворені додаванням до основ відомих назв рослин суфікса **-ина** (*рокотина, ивина, сокорина*) (с. 64). Таке поширення основи, на думку авторів, можна розглядати подекуди як творення іменників із модифікаційним значенням подібності.

Номен на позначення реалій неживої природи, які демонструють мутаційні словотвірні значення, представлені досить солідно — аж чотирнадцятьма групами, найосновніші з яких: локативні (*верховина, новина, бистрина, пучина, роспадина, язвина, середина, кружина* тощо) та інструментальні найменування (*рогатина, пружина, цапина, перепонина, лучина, прутина* та ін.), назви речовин, матеріалів (*крашенина, портнина, гороховина, гнилятина, лупина, веретина, шкорина* і т. ін.), найменування шкіри тварин та одягу зі шкіри (*овечина, шкаповина, козлинка, почеревина* та ін.), найменування одягу та його деталей, взуття, оздоб, побутових речей (*власовина, загортина, рубатина, рогозина, шматина* тощо), назви м'ясива (*здохлина, воловина, ведмежатина, свинина* і т. ін.), найменування продуктів харчування, страв, напоїв (*кришенина, смаженина, паренина, душенина, сушина, густина* і т. ін.), соматичні назви (*грудина, щетина, пуповина, здухвина* і т. ін.) тощо (с. 79 — 142).

З-поміж іменників із модифікаційними словотвірними значеннями автори виділяють деривати зі значенням одиничності, зі значенням подібності, з демінутивним значенням, аугментативи, пейоративи тощо (с. 142 — 163). Аугментативи, пейоративи, згідно з позицією науковців, засвідчені ще у праслов'янській мові, однак продукування дериватів відповідної семантики в українській мові набуло особливого розвитку. Абстрактні назви параметричних ознак, кольорів, станів природи, суспільства, проміжків часу та іменники зі значенням опредметненої дії об'єднані в групу іменників з транспозитивними словотвірними значеннями (с. 163–174). Такі деривати беруть свої початки від найдавніших часів. Ще у праслов'янській мові за допомогою суфікса **-ina** продукувалися так звані *абстракти* — опредметнені назви властивостей і якостей. На ґрунті української мови цей суфікс отримав нове функціональне призначення: він почав слугувати для продукування іменників із транспозитивним словотвірним значенням опредметненої дії.

Поза увагою дослідників не залишається й те, що на «теренах української мови спостерігається процес розщеплення форманта на кілька його похідних. Згадані варіанти суфікса, закріплюючись за певними лексико-словотвірними типами похідних, можуть набувати ознак словотвірної регулярності, а значить — рис окремих формантів зі спільним генетичним коренем» (с. 187). До таких словотворчих засобів вони зараховують передусім суфікси **-чина, -анина, -атина, -овина**.

Колоїз Ж.В.

Рецензована монографічна праця засвідчує високий професіоналізм її авторів, і, безумовно, заслуговує на належну читацьку оцінку. Переконана, «Нариси з історії українського словотворення» знайдуть своїх читачів не лише серед мовознавців, учителів, студентів, але й серед небайдужих до витоків рідної мови, рідного слова. Монументальна праця обов'язково отримає гідне для неї поцінування, а її автори — поповнять ряди своїх шанувальників. Творчого натхнення їм і подальших наукових звершень!

Жанна Колоїз (м. Кривий Ріг)

Zhanna Koloiz (Kryvyi Rih)

THE MONUMENTAL WORK IN THE FIELD OF THE SYSTEMATIZATION OF
NOUNS WITH THE SUFFIX -YNA.

Book review on: Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина): Монографія. — Запоріжжя-Ялта-Київ: Ліпс, 2009. — 250с.